

श्रीमानांक मुद्रा-एक अध्ययन

-हरिराम जोशी

उत्तर प्राचीन कालीन नेपालका सर्वप्राचीन मुद्राका रूपमा श्रीमानांक अभिलेख अंकित मुद्रालाई लिइन्छ । यसको प्रचलन भट्टारक महाराज श्री मानदेवले गरेका थिए । यस कुराको पत्ता यस मुद्राको पृष्ठभागमा श्री भोगिनी अभिलेख अंकित गरेको देखिनु औ संवत् ४२७ को पशुपति सूर्यघाटको अभिलेखमा श्री भोगिनीलाई राजा मानदेवकी रानी भन्ने कुरा स्पष्ट अंकित गरिएबाट हुन्छ । यसका अतिरिक्त यस मुद्रामा उत्कीर्ण लिपिको समय निरूपणबाट पनि उक्त तथ्यको प्रामाणिकता निर्णीत हुन्छ ।

प्रस्तुत मुद्रामा राजा मानदेवले आफ्नो नाम अंकित गराउनाको बदला उपाधिसूचक खालि श्रीमानांक अभिलेख उत्कीर्ण गराउन लगाएको छ । मान शब्द पराक्रमको बोधक छ । पूर्वका रजौटाहरूको विद्रोहलाई दबाई जगर फिजाएको सिंह जस्तै भई यिनी पश्चिमतिर लागे भन्ने उक्तिमा यिनको पराक्रम स्पष्ट परिलक्षित हुन्छ । यसरी आफ्नो पराक्रमद्वारा साम्राज्यलाई सुस्थिर एवं सुदृढ गराउन सकेको हुँदा यिनले आफ्नो मुद्रामा आफ्नो नाम उत्कीर्ण गराउनाको बदला आफ्नो पराक्रमसूचक मान शब्दको अंकनद्वारा शत्रुका हृदयमा भय आतंक तथा प्रभाव स्थापन गरेको हुनु धेरै सम्भव छ । उत्तर प्राचीन कालीन गुण एवं अयक्षिक अंकित मुद्राहरूको प्राप्तिले पनि यस तथ्यलाई टेवा मिल्छ । उक्त मुद्राहरूमा उत्कीर्ण लिपिको समय नेपालमा कुनै गुण, अयक्षिक आदि नाम आउने राजाहरूको अस्तित्व कायम भएको कुरा पुरःतात्विक आधारमा प्रकाशमा नआएकोले उक्त तर्ककै पुष्टि गर्दछ ।

अर्को, पाँचौं शताब्दी ई. मा मानांक नामक राष्ट्रकूटवंशी एक प्रख्यात राजा भएका थिए । तिनले अनेकौं राज्य,

हरू जितेका थिए । डण्डकवाटिका दान तथा पाण्डुरंगपल्ली दानबाट तिनका उक्त विजयका बारेमा चाल पाइन्छ । अनि विजिगीषु सिद्धान्तका अनुरूप भने जस्तै भर्खर भर्खर मात्र गुप्तसम्राट्हरूका प्रभावबाट मुक्त भएका नेपालका लिच्छवि राजा श्री मानदेव प्रथमले दुइ अर्थ आउने गरी एकातिर आफ्नो पराक्रमसूचक मान शब्द औ अर्कातिर उक्त मानांक राजाको नाम पनि आउने श्री मानांक अभिलेख अंकित गरेर मुद्रा निकालेको देखिन्छ । सातौं शताब्दी ई. मा तिब्बतका हाउले मगधसम्राट् हर्षवर्धनबाट नेपालको स्वतन्त्रतालाई जोगाए जस्तै भट्टारक महाराज श्री मानदेवले पनि पं. बिष्णुशर्मप्रणीत पंचतन्त्रको

व्यपदेशेन महतां सिद्धिः संजायते परा ।
शशिनो व्यपदेशेन वसन्ति शशकाः सुखम् ।
(पंचतन्त्रे काकोलूकीय)

उक्तिअनुरूप श्रीमानांक शब्दको उत्कीर्णनका साथै मुद्रा निकाली गुप्तहरूको साम्राज्यप्रसारबाट मुक्त गराई राख्न सफल भएका थिए । उत्तर प्राचीन कालमा नेपालको संपर्क दक्षिण भारतीय राज्यहरूसित पनि थियो भन्ने कुरा संवत् १५७ को पशुपतिको अभिलेखका पंक्तिको अध्ययनबाट स्पष्टतः जानिन्छ । त्यसै समयदेखि नेपालमा दक्षिण भारतीयहरूको बसोबास पनि भइसकेको थियो । यस कुराको पत्ता नवौं शताब्दी ई. को पूर्वार्द्धमा नेपालमा आउने आद्य शंकराचार्यले भगवान् श्री पशुपतिनाथका मन्दिरमा पुजारीका रूपमा दक्षिण भारतीय अर्थात् कर्णाटकी, महाराष्ट्री, आन्ध्र औ द्रविडजातीय ब्राह्मणहरूको व्यवस्था मिलाएको वृत्तान्तबाट विदित हुन्छ । तिनताक यहाँ पहिलेदेखिनै बसोबास गरिरहेका दक्षिण भारतीयहरूको संख्या अत्यधिक मात्रामा नरहेको भए तिनद्वारा उक्त प्रकारको व्यवस्था

शरिनु संभव थिएन । यी आशुहुरूले भट्टारक महाराज श्री मानदेवद्वारा आफ्नो मुद्रामा श्रीमानांक अभिलेख उत्कीर्ण गरिनाको उपरोक्त अनुमान पनि सधैं पुन्याएकै प्रतीत हुन्छ ।

श्रीमानांक मुद्राको पूरा भागमा सिंहको आकृति उत्कीर्ण छ । जसको आधारमा राजा मानदेवलाई शक्तिपूजक रहेको अनुमान गर्नहरू पनि छन् । किनभने दुर्गा भगवतीको बाह-नका रूपमा सिंहलाई लिइन्छ । डा. ए. एस्. अल्तेकरले लिच्छविहरूको इष्टदेवीका रूपमा दुर्गालाई मानेको छ । गोपालवंशावलिअनुसार राजा मानदेवले मानेश्वरी स्थापना गरेका थिए । तर, राजा मानदेवले मानेश्वरी स्थापना गरेको कुरा सत्यप्रद छ जस्तो लाग्दैन । किनकि चौदौं शताब्दी ई. मा लिखित गोपालवंशावलिको उत्तर प्राचीन कालीन विवरण समकालीन नहुँदा पुरातात्विक आधारमा प्रमाणित मात्र नसकिने कुरा सिद्ध छ । अर्को, त्यस वंशा-वलिको विवरणलाई प्रमाणित मानेमा राजा मानदेव पितृ-घातकका साथै विश्वदेवका छोरा मान्नुपर्ने हुन्छ जुन कुरा सत्कालीन अभिलेखका आधारमा यथार्थतः असत्य प्रमाणित भइसकेको छ । फेरि, उत्तर प्राचीन कालीन कुनै पनि अभिलेखमा मानेश्वरीको प्रतिष्ठापनबारे कतै उल्लेख भएको अहससम देखिएका छैन । यो निश्चय छ, नवसाल नारायण-चौरको अभिलेखमा मानेश्वर नामले महादेवको उल्लेख भएको छ । संवत् ३२ को हाँडीगाउँको अभिलेखमा मानेश्वरीका नामको सर्वथा अभाव रहेको छ । यदि मानेश्वरी राजा मानदेवद्वारा प्रतिष्ठापित लिच्छविहरूका इष्टदेवी रहेकी भए अवश्य तिनका लागि पनि केही रकम त्यस अभिलेखमा तोकिने थियो । उक्त हाँडीगाउँको अभिलेखमा धारामानेश्वर, मानेश्वर आदि देवताहरूको नाम उत्कीर्ण गरेर गोपालवंशावलिअनुसार राजा मानदेवद्वारा प्रतिष्ठा-पित मानेश्वरीको कुनै उल्लेख नहुनुले उक्त वंशावलिको वर्णनमा कुनै आज नभएको कुरा सिद्ध छ । बरु अभिलेख एवं मूर्तिका आधारमा एकाध अपवादबाहेक राजा मानदे-वले वैष्णव देवताहरूकै प्रतिष्ठापन गर्ने जस्ता कार्यहरू गरेका देखिएका छन् जसले उनी वैष्णवधर्मावलम्बी राजा भएको कुरा प्रकट हुन्छ । शत्रुको संहार गर्न अभियानबाट फर्केर आई उनले चांगुमा विष्णुको स्तुतिसाथ राखेको संवत् ३५६ को विजय स्तम्भलेख वीर रसले ओतप्रोत एक सुन्दर रचना मानिन्छ । यसका अतिरिक्त विष्णुले सुरको रक्षार्थ

असुरको संहार गरेको उपाख्यानमा आधारित त्रिविक्रम विष्णुका मूर्तिहरू संवत् ३५९ मा उनले पशुपति तिलगंगा र लाजिमपाटमा स्थापना गरेका थिए । यी कार्यहरूले उनको रोम-रोममा वीरत्वको भावना सञ्चारित भएको कुरा विदित हुन्छ । उनले चांगुको अभिलेखमा जगर फिजा-एको सिंह जस्तै भई उनले पश्चिमतिर जाइलागेको कुरा-वर्णन गरिएको तथा ऋग्वेदमा पराक्रमको लागि उदाहरण दिँदा सिंहको उपमा दिने चलन देखिएकोले सिंह पराक्रमको सूचक हुँदा उनका मुद्रामा सिंहको आकृति राखेको हो भन्ने कुरा स्पष्ट थाहा हुन्छ । पछि सिंहलाई पनि वशमा गर्नेका-रूपमा राजालाई लिइने लागेको थियो । राजाको आसन-लाई सिंहासन भनिने गरेको पनि छ । फेरि गुप्तकालीन भारतको चन्द्रगुप्त-कुमारदेवी अभिलेख अंकित एक प्रकारको मुद्रामा सिंहमा आरूढ लक्ष्मीको मूर्ति उत्कीर्ण गरेको देखा-इएबाट पनि राजा मानदेवले आफ्नो मुद्रामा सिंहको आकृति दुर्गा भगवतीलाई आराध्यदेवी मान्ने हुँदा उत्कीर्ण गराएको हो भन्ने अनुमानमा कुनै ओज नभै असत्यतिर परिलक्षित गर्दै माथि वर्णित तर्क पुष्टि हुन्छ ।

प्रस्तुत मुद्राका पृष्ठभागमा श्री भोगिनी लेख अंकित गरिनाका अतिरिक्त पद्मासनमा अवस्थित एक स्त्रीमूर्तिको आकृति पनि उत्कीर्ण छ । यस मुद्रामा राजा मानदेवले आफ्नी रानी श्री भोगिनीको नाम किन उत्कीर्ण गराए भन्ने कुरा विचारणीय छ । मुद्राहरूमा राजाका साथै रानीहरूका पनि नाम उत्कीर्ण गराउने चलन प्राचीन कालदेखि नभएको होइन । इन्डोबेक्ट्रियन रजतमुद्राहरूमा राजा एवं राजमाता दुबैका नाम अंकित छन् तापनि त्यसमा राजाको बदला राजमाताको मात्र मूर्ति उत्कीर्ण छ । गुप्तसम्राट् चन्द्रगुप्त प्रथमका मुद्रामा उनकी रानी कुमारदेवीको नाम पनि अंकित गरिएको छ । तर, ती मुद्राहरू र राजा मानदेव-द्वारा प्रचारित मुद्रामा एक खास प्रकारको भेद स्पष्ट देखिन्छ । ती मुद्राहरूमा राजारानी दुबैका नाम अंकित छन्, तर मानांक मुद्रामा खालि रानीको नाम मात्र उत्कीर्ण छ । यही नै राजा मानदेवद्वारा प्रचारित मुद्राको खास विशेषता रहेको छ ।

राजा मानदेवले चलाएका मुद्रामा राजाको नाम अंकित नभै रानीको नाम मात्र अंकित गरिएको छ । तर, त्यसमा राजाको नाम अंकित नगरिए तापनि आफ्नो पराक्रम द्वारा

साम्राज्यलक्ष्मीलाई सुदृढ तथा सुस्थिर गराउन सकेका हुंदा राजा मानदेवले पराक्रमको प्रतीकको रूपमा रहेको सिंहको आकृति उत्कीर्ण गराई त्यस सिंहले कुनै मुद्रामा कमलपुष्प समातेको औं कुनैमा राष्ट्रध्वजलाई अभिवादन गरेको दर्शाएको छ । पराक्रमको प्रतीक सिंहले राष्ट्रध्वजको अभिवादन गरेको तथा कमलपुष्प समातेको देखाइएबाट त्यो सिंहकृति तिनताका राष्ट्रिय चिह्नको रूपमा मानिएको कुरा स्पष्ट थाहा हुन्छ । कमलमै भगवान् अवस्थित हुने कुरा वैदिक समयदेखिनै मान्य हुँदै आएको औ लक्ष्मीको आसन कमल मानिनाका आतिरिक्त लक्ष्मीले कमलनै समात्ने गरेको कुरा अंशुमद्भेदागम, शिल्परत्न आदि ग्रन्थहरूमा वर्णित हुनाका साथै मूर्तिहरूमा स्पष्टरूपले देखिनाको अतिरिक्त अमरकोशअनुसार लक्ष्मीका विभिन्न नामहरूमा पद्मा, कमला, रमा आदि नाम पनि देखिएबाट राजा मानदेवले सिंहद्वारा कमलपुष्प समातिराखेको देखाइएको कुराको तात्पर्य खुलस्त हुन्छ । त्यो कमल पनि लक्ष्मीकै प्रतीकको रूपमा मानिएर त्यसले साँच्चै भन्ने हो भने राज्यलक्ष्मीलाई शत्रुबाट जोगाई राजा मानदेवले आफूले रक्षा गर्न सकेको कुराको खुलासा गरेको छ । फेरि, राजा मानदेव वैष्णव हिन्दूधर्मवलम्बी भएको कुरा उनैद्वारा प्रतिष्ठापित अभिलेख एवं मूर्तिहरूबाट थाहा हुन आएकोले उनमा पौराणिक उपाख्यानहरूको खास प्रभाव पर्नु स्वाभाविक छ । पौराणिक उपाख्यानअनुसार समुद्रमथनबाट निस्केकी लक्ष्मीलाई असुरहरूको कब्जामा जानाबाट रोकरी रक्षा गर्ने कार्य विष्णुबाटै संभव भएको थियो । ई. सन् ६७२ को अपसद अभिलेख तथा पचतन्त्रमा पनि लक्ष्मी समुद्रमथनबाट निस्केको कुरा उल्लेख छ । अमरकोशअनुसार लक्ष्मीको एक नाम 'क्षीरसागरकन्यका' पनि हो । यसरी विष्णुले लक्ष्मीको रक्षा गरेको उपरोक्त उपाख्यानकै स्पष्ट प्रभाव राजा मानदेवद्वारा प्रचारित मुद्रामा परेको छ भन्दा कुनै अत्युक्ति हुँदैन । अनि राजा मानदेवले आफ्नो नामको बदला आफ्नो पराक्रमद्वारा अभिप्राणित व्यक्तित्वको छाप राष्ट्रको प्रतिविम्बस्वरूप मुद्राको एकातिर स्पष्ट दर्शाएको छ ।

राजा मानदेवले आफ्नो मुद्राको पृष्ठभागमा आफ्नी रानी श्री भोगिनीको नाम उत्कीर्ण गराएकोमा पनि खास कारण भएको कुरा प्रतीत हुन्छ । कतिपय विद्वान्हरू श्री भोगिनीलाई संवत् ४२७ को पशुपति सूर्यघाटको अभिलेखमा देवी भनिएको कुरालाई आधार मानी राजा मान-

देवकी बडामहारानी भएकी हुंदा उनको नाम राजा मानदेवले आफ्नो मुद्रामा उत्कीर्ण गराएको कुराको अनुमान गर्दछन् । हो, अमरकोशअनुसार देवी शब्दले पट्टमहिषी बुझाउँछ यसमा कुनै शंका छैन । तर, अमरकोशको यस उल्लेखबाट हामी पूर्णरूपले सम्मत हुन सक्दैनौं, किनभने भोगिनी राजाकी भित्रिनीको नाम हो । यसरी एउटी रखौटी स्त्री स्मृति, धर्मशास्त्रका अनुसार शासन गर्ने राजाकी बडामहारानी कसरी घोषित भइन् भन्ने कुरा विचारणीय छ । राजा मानदेवकै छोरी राजकुमारी विजयवतीले मानदेवकै राज्यकालमा राखेको शिलालेखमा "श्री भोगिनीति कथितास्य बभूव देवी" भनी उल्लेख गरेकालाई अविश्वास गर्न पनि गाह्रो पर्छ । बडामहारानी नभएकीलाई बडामहारानी भनी उल्लेख गर्नु सम्भव होला भन्न सकिँदैन । बरु यसले यस तथ्यको संभाव्यतालाई स्पष्टरूपमा अगाडि ल्याइदिएको छ- उत्तर प्राचीन कालीन समाजमा ल्याइते व्याइतेमा कुनै भेदभाव थिएन यसै कारण राजा मानदेवले श्री भोगिनीलाई भट्टमहिषीको रूपमा आसीन गराएका थिए । सम्राट चन्द्रगुप्त द्वितीयले पनि आफ्ना दाज्यू रामगुप्तलाई मारी आफ्नी विधवा भाउजू ध्रुवस्वामिनीसित बिहा गर्नका साथै उनैलाई राजमहिषी (बडामहारानी) का रूपमा आसीन गराएका थिए । यसबाट पनि उक्त तथ्यलाई पुष्टि मिल्दछ । उपरोक्त सबै आधारहरूबाट उत्तर प्राचीन कालीन प्रचलित सामाजिक नियमका अनुरूप राजा मानदेवले आफ्नी रखौटी रानीलाई नै पट्टमहिषी, संभवतः ज्येष्ठताको आधारमा स्वीकार गरेका थिए । राजा मानदेवको राज्यकालमै उनकी भोगिनीतरफकी छोरी राजकुमारी विजयवती चतुःषष्ठी कलामा प्रवीण हुनाका साथै विवाहिता पनि भइसकेको कुरा उपरोक्त सूर्यघाटको अभिलेखबाट बुझिन्छ र उक्त अनुमानको पुष्टि भएको संझिन्छ । उपरोक्त तथ्यहरूमा श्रीमानांक मुद्राहरूमा श्री भोगिनी नाम किन अंकित गरियो भन्ने कुराको आधार स्पष्टरूपले भेटिन्छ ।

राजा मानदेवका अरू रानीहरू शिक्षित थिए । तर भोगिनी पढेलेखकी नहुंदा उनको चित्तशान्तिका निम्ति अरू रानीहरूको जस्तै उनको नाम पनि अमर गराउनाका लागि राजा मानदेवले आफ्नो मुद्रामा उनको नाम उत्कीर्ण गराएका थिए । श्री भोगिनी पढेलेखकी थिइनन् भन्ने कुरा उनकै छोरी राजकुमारी विजयवतीले राखेको संवत् ५२७ को अभिलेखमा उनको चरित्रको वर्णनक्रममा उनलाई

शिक्षित नारीको रूपमा वर्णन नगरेबाट जानिन्छ । उत्तर प्राचीन कालमा यस प्रकारको चलन रहेको कुरा राजा मानदेवले पहिलेदेखि कुनै कीर्ति स्थापना गर्दा विशेषतः दिवंगतहरूको लागि भनी उल्लेख गर्ने परम्परा अनुसार आफ्ना दिवंगत बाबुको कुनै उल्लेख नगरी आफ्नी जीवित आमाको पुण्यवृद्धिका लागि भनेर संवत् ३८९ मा त्रिविक्रम विष्णुका दुइवटा मूर्ति प्रतिष्ठापन गरेबाट जानिन्छ । यसरी तिनताका आफ्ना औघी मन परेकाहरूको नाम अमर गराउनाका लागि मानिसहरू प्रयत्नशील हुन्थे भन्ने कुराको अनुमान हुन्छ । सातौं शताब्दी ई. मा तिब्बती राजा सोडचन गम्पोले आफ्नी दुइ रानीहरूमध्ये नेपालकी छोरी भृकुटीले आफूसँगै तिब्बतमा लगेका विभिन्न बौद्धमूर्तिहरूलाई अर्थाभावले मन्दिर निर्माण गरी प्रतिष्ठापन गर्ने नसक्दा राजा स्वयम्भूले तिनका लागि मन्दिर निर्माण गर्न लगाई ती मूर्तिहरू प्रतिष्ठापन गराएका थिए, उता चीनी राजकुमारीले भने आफ्नै दाइजोले त्यहाँ मन्दिरहरू निर्माण गराउन लगाएकी थिइन् । फेरि, नवौं एवं बाह्रौं शताब्दी ई. मा वाचस्पति मिश्र तथा भास्कराचार्यले क्रमैसँग आफ्नी स्वास्नी र छोरीको नामलाई अमरत्व दिलाउने इच्छा लिई आफ्ना प्रख्यात ग्रन्थहरूको नामकरण उनीहरूकै नामबाट राखेका थिए । वाचस्पति मिश्रले ब्रह्मसूत्र शांकरभाष्यको आफ्नो टीकाको नाम 'भामती' राखे भने भास्कराचार्यले गणित विषयक आफ्नो प्रख्यात ग्रन्थको नाम 'लीलावती' राखे । यी उदाहरणहरूले लिच्छवि राजा मानदेवले आफ्नो मुद्रामा आफ्नी रानी श्री भोगिनीको नामलाई किन अंकित गराए भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

राजा मानदेवले चलाएको श्रीमानांक मुद्राको पृष्ठ-भागमा पद्मासनमा अवस्थित एक नारीमूर्ति छ । त्यस मूर्तिका बारेमा विद्वान्हरूका विभिन्न मत छन् तापनि यसमा उत्कीर्ण मूर्तिको अध्ययनमा उक्त मूर्ति लक्ष्मीको रहेको कुरा सिद्ध हुन्छ । अंशुमद्भेदागम, रुरमण्डन, विष्णुधर्मोत्तर तथा शिल्परत्न आदि ग्रन्थहरूमा वर्णित लक्ष्मीप्रतिमा लक्षण-अनुसार लक्ष्मी अष्टपत्रदलयुत पद्मासनमा अवस्थित हुनाका साथै दायाँ हातले कमल समातेको हुन्छ । प्रस्तुत मुद्रामा रहेको दायाँ हातका माथि कमल स्पष्टरूपले दृष्टिगत हुन्छ । यसकारण उक्त आकृति लक्ष्मीकै भएको कुरा प्रमाणित हुन्छ । उत्तर प्राचीन कालीन नेपालका अभिलेख तथा मूर्तिहरूका आधारमा राजा मानदेव साँचो मानेमा वैष्णव

हिन्दूधर्मावलम्बी राजा रहेको कुरा ज्ञात भएबाट पनि उक्त तर्कको पुष्टि हुन्छ । फेरि, देवताहरूको पांतीमा लक्ष्मीको अभ्युदयपछि धनका अधिपति कुवेरको पहिलेको प्रतिष्ठा खतम भई धनकी अधिष्ठात्री देवी लक्ष्मीनै मानिन लागेकी थिइन् । धनका विभिन्न नामहरूमध्ये 'लक्ष्मी' पनि एक भएको कुरा अमरकोषबाट स्पष्टतया जानिन्छ । यसबाट पनि उक्त मूर्ति लक्ष्मीकै हो भन्नेतिर निर्दिष्ट हुन्छ । तर, यसो भन्दैमा कुवेरलाई धनका मालिकको रूपमा मात्र पछि पूर्णतया छोडियो भन्ने कुरा भने होइन । कुवेरका धनपति, धनाधिपति, धनेश, वैश्रवण आदि विभिन्न नामहरू पछि पनि प्रचलितनै रहेका थिए । उत्तर प्राचीन कालीन नेपालको एक प्रकारको मुद्रामा कुवेरको एक नाम वैश्रवण अंकित गरिनाका अतिरिक्त कुवेरको आकृति पनि उत्कीर्ण छ । यद्यपि यो निश्चय छ, ती मूर्ति कुवेरका प्रतिमालक्षणसित पूर्णरूपले मेल खान्छन् भन्न सकिदैन । शास्त्रीय नियम-अनुसार कुवेरका तीन खुट्टा हुनु जरूरी छ । उक्त मुद्रामा उत्कीर्ण आकृतिमा खालि दुइ खुट्टा मात्र देखिन्छ । कलाकारहरूले मूर्ति निर्माण गर्दा सर्वभरी शास्त्रीय नियमकै मात्र परिपालन गर्छन् भन्ने होइन । उनीहरू आफ्नै स्वविवेकमा पनि कतिपय मूर्तिहरू निर्माण गर्दछन् । खजुराहोका विश्व-प्रसिद्ध मूर्तिहरू यसका लागि उदाहरणस्वरूप छन् । यसरी धनकी अधिष्ठात्री देवीका रूपमा लक्ष्मीलाई मात्राका अतिरिक्त कुवेरलाई पनि धनपतिका रूपमा मान्ने गरी आउनाको कारण लक्ष्मीलाई कहिले कहिले कुवेरकी पत्नीका रूपमा मान्ने गरेको हुन पनि असंभव छैन ।

विभाति यस्यां ललितालकायां
मनोहरा वैश्रवणस्य लक्ष्मीः
(भामिनीविलास २.१०)

राजा मानदेवले चलाएको मुद्रामा भारतीय मुद्राको प्रभाव पनि केही मात्रामा विद्यमान रहेको देख्न सकिन्छ । कुशान, यौधेय, गुप्तमुद्राहरूका अनुरूप केही अपवादबाहेक श्रीमानांक मुद्राको चारैतिर घेराभा विन्दुहरू राखिएका छन् । श्रीमानांक मुद्राको पृष्ठभागमा कमलासनमा अवस्थित लक्ष्मीमूर्तिको सामंजस्यता गुप्तकालीन भारतको एक प्रकारको मुद्राको पृष्ठभागको लक्ष्मीमूर्तिसित छ । उक्त दुई मुद्रामा पद्मासनमा बसेकी लक्ष्मीले एक हात कमरमा अड्याई दोस्रो हात केही माथि उठाइराखेको छ । कुशान

शीघ्रै मुद्राहरूमा पनि एक हात कमरमा अड्याई दोस्रो हात केही उठाइराखेका मनुष्याकृतिहरू अंकित गरिएको देखिएकोले उक्त प्रकारको मुद्राको अंकनशैली कुशान काल-देखि प्रचलित भएको देखिएर श्रीमानांक मुद्रामा भारतीय मुद्राको प्रभाव स्पष्टरूपले दृष्टिगोचर हुन्छ । तर, यसरी भन्दैमा यस तथ्यलाई पनि बिसर्ग हुँदैन, श्रीमानांक मुद्रामा आफ्नै विशेषताहरू पनि रहेका छन् । राजाको नाम उत्कीर्ण नगरी खालि राजमहिषीको नाम मात्र उत्कीर्ण गरेर राजा मानदेवले मौद्रिकपरम्पराभा एक नयाँ अध्याय शुरु गरेका थिए । तत्कालीन भारतका मुद्राहरूमा राजाका साथै रानीका नामहरू अवश्य उत्कीर्ण गरिएका छन् । तर, राजाको नाम उल्लेखनै नगरी खालि रानीको नाम उल्लेख गरिएका मुद्राहरू पाइएका छैनन् । अर्कातिर, राजा मानदेवले दुइ अर्थ आउने गरी सिंहले पद्म समातेर उठाइरहेको आकृति मुद्रामा उत्कीर्ण गरिएको छ । उक्त आकृतिको उत्कीर्णनले समुद्रबाट निस्केकी लक्ष्मीलाई दानवहरूको कब्जाबाट रक्षा गरी आफ्नो साथमा विष्णुले राखेको पौराणिक उपाख्यानानुरूप राजा मानदेवले आफ्नो पराक्रमले साम्राज्यलक्ष्मीलाई रक्षा गर्न सकेको दर्शाइएको छ भने अर्कातिर राजा मानदेव यस आधारबाट पनि वैष्णवमार्गी भएका कुराको पुष्टि हुन्छ । फेरि, राजा मानदेवका केही मुद्रामा सिंहले राष्ट्रध्वजको प्रतीकस्वरूप रहेको कृष्णालाई अभिवादन गरिरहेको देखाइएको छ । कृष्णालाई अभिवादन गरिरहेको सिंहको आकृति उत्कीर्ण श्रीमानांक मुद्राको प्राप्ति तथा महाराजाधिराज श्री अंशुवर्माको मुद्रामा पनि सिंहले कृष्ण समातेको देखाइएबाट उत्तर प्राचीन कालीन राष्ट्रध्वजका बारेमा थाहा पाइने महत्वपूर्ण सामग्री प्रस्तुत हुन आएको छ ।

राजा मानदेवले आफ्नो मुद्रा सर्वप्रथम कहिले प्रचलनमा ल्याए भन्ने प्रश्न उठ्न सक्दछ । मानदेव ज्यादै ठूला मातृ-भक्त शासक थिए । उनका शिलालेखहरूको अध्ययनबाट उनका मातृभक्तको असीमता कल्किन्छ । तर, उनले आफ्नी अम्माको नाम उल्लेख नगरी आफ्नी रानीको नाम मात्र उत्कीर्ण गरी मुद्रा निकालेको देखिएबाट यिनका मुद्राको प्रचलनसमयसम्म राजमाता राज्यमतीको मृत्यु भइसकेको कुराको अनुमान हुन्छ । किनभने यदि तिनी तिनताकासम्म जीवितनै रहेकी भए मुद्रामा तिनको नाम पनि राजा मानदेवले अवश्य उत्कीर्ण गर्ने थिए । प्रथम शताब्दी ई. पू.

स्ट्रीटो प्रथमका रजतमुद्राहरूमा राजमाता अगाथाकिलियाको नाम पनि उत्कीर्ण गरिएको छ । मध्यकालीन नेपालका मुद्राहरूमा पनि यस्तै उदाहरणहरू भेटिन्छन् । ललितपुरका राजा श्री लोकप्रकाशका मुद्रामा उनकी आमा योगमतीको नाम पनि उत्कीर्ण छ ।

राजा मानदेवले प्रचलनमा ल्याएको मुद्रामा उनकी रानीको नाम श्री भोगिनी उत्कीर्ण गरेको पाइएकोले सम्भवतः भोगिनीसितको उनको विवाहको सम्मरणमा उक्त अभिलेख अंकित मुद्रा राजा मानदेवले प्रचलनमा ल्याएका कुराको अनुमान हुन्छ । राजा मानदेवकी अर्की रानी क्षेम-सुन्दरीको संवत् ३९९ को अभिलेख पाइएको तथा संवत् ४२७ को सूर्यघाटको अभिलेख राजा मानदेवकी भोगिनी-तर्फको चौसट्टी कलामा निपुण विवाहिता छोरी राजकुमारी विजयवतीद्वारा प्रतिष्ठापित देखिन आएकोले राजा मानदेवको भोगिनीसितको विवाह कमसे कम संवत् ३९० देखि ३९६ को बीच कुनै समय भएको हुनामा सम्भावनाको आधिक्य रही सोही समयमा श्रीमानांक मुद्रा प्रचलनमा आएको कुरा देखिन्छ । संवत् ४०२ को काठमाडौँ टेबहालको सूर्यको पाठपीठलेख पनि उक्त तर्कको पुष्ट्याइका लागि सहायकस्वरूप छ । त्यस अभिलेखको "वणिजां सार्थवाहेन" पंक्तिले उत्तर प्राचीन कालीन नेपालमा व्यापारिक संस्थाहरूको अस्तित्व विद्यमान रहेको दर्शाउनाका अतिरिक्त व्यापारको अभिवृद्धि प्रचुरमात्रामा भएको कुरा प्रकटित हुन्छ । महाराजाधिराज श्री अंशुवर्माकालीन संवत् ३१ को तिष्टुङ, भट्टवाल तथा तिष्टुङ ग्रामका अभिलेखहरूमा नेपालबाट भारतमा निकासी हुने विभिन्न बस्तुहरूका नाम दिइएका छन् जसले राजा मानदेवकालीन उपरोक्त अभिलेखको आशयलाई अझ बढी स्पष्ट पारेको छ । फेरि, हिन्दू एवं बौद्ध ग्रन्थ तथा भारतीय अभिलेखहरूका अध्ययनमा सार्थवाह शब्दले व्यापारीहरूका नायक भन्ने कुरा बुझाउँछ । अमरकोषअनुसार आर्थवाह शब्द व्यापारीका विभिन्न नामहरूमध्ये एक रहेको छ । महाभारतअनुसार यक्ष मणिभद्र खास गरी बेपारीहरूद्वारा पूजित हुनाका अतिरिक्त बेपारीहरूका नायकका रूपमा मानिन्थे । महाभारतको यस कथनलाई प्रथम शताब्दी ई. पू. को कोसम शिलालेखको "नमो भगवतो सथवाहस मानिभदस" पंक्तिले पुष्टि गर्दै सार्थवाह शब्द व्यापारीहरूका नायकका रूपमा व्यवहृत थियो भन्ने कुरा सिद्ध हुन्छ । यात्रा गर्ने पथिकहरूको समूहलाई सार्थ

औ बाहिरी देशहरूसित व्यापार गर्नेहरूका नेता सार्थवाह नामले पुकारिन्थे । “पान्थान् वहति सार्थवाहः” (अमरकोष ३।१।८८) । गुप्त संवत् १२४ को दामोदरपुर ताम्रपत्राभिलेखमा सार्थवाह बन्धुमित्रको उल्लेख भएको छ । यसरी संवत् ४०२ को अभिलेखले त्यस समयसम्म नेपालको बेपार यथेष्ट मात्रामा अभिवृद्धि भइसकेको बुझिएकोले बेपारको

लागि अत्यावश्यक मुद्राको प्रचलन त्यस समयसम्म अवश्य प्रचलित भइसकेको हुनुपर्दछ । यसले पनि माथि व्यक्त गरिएका अवधिमा राजा मानदेवले आफ्नो मुद्रा प्रचलनमा ल्याइसकेका थिए भन्ने कुरामा सजिलैसित विश्वास गर्न सकिन्छ ।

